

**АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ**

ДЕРЖАВА І УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
/деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х рр./

Препринт № 5 /17/

Українізація: державно-правові питання

УТОРНІТСО: епізод в історії
"політичного виховання" інтелігенції

КИЇВ 1990

Чехович Валерій Анатолійович - кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник Інституту держави і права АН
УРСР Касьянов Георгій Володимирович - кандидат історичних
наук, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Ткачова Людмила Іванівна - кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР

Автори матеріалів, вміщених в препринтах, висловлюють свою
особисту думку, що не обов'язково збігається а точкою зору
редколегії.

Редколегія: І.МХворостяний /головний редактор/,
В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/,
В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко,
В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль,

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
препринтів обов'язкове.

В.А.Чехович

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ
В 20-Х РОКАХ

Однією з важливих умов розв'язання завдань радянського національно-державного будівництва була політика коренізації, яка на Україні набула форми українізації. Основний зміст її полягав у залученні корінного населення республіки до державного й господарського будівництва, врахуванні національних факторів у справі комплектування кадрами партійного і державного апарату, громадських організацій; запровадженні в усіх установах української мови; вивченні національних обрядів і звичаїв населення, соціально-політичних й історико-побутових умов України, розвитку української радянської культури^{*}. Досвід державно-правового розв'язання ряду питань, пов'язаних, зокрема, з проблемами української мови, діловодства тощо, заслуговує на увагу, особливо в сучасних умовах.

Ми ставимо за мету подати лише загальний огляд партійних і державних рішень із зазначених питань.

Що стосується відповідних партійних рішень, то тут насамперед треба назвати загальновідому резолюцію ЦК РКП/б/ "Про радянську владу на Україні" /в її основу лягли тези, написані В.І.Леніним/, підтверджену Восьмою Всеросійською партійною конференцією /грудень 1919 р./. В ній, зокрема, зазначалося: "Зважаючи на те, що українська культура /мова, школа і т.д./ протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення в середовищі відсталой частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову

^{*} Останнім часом з'явилися публікації Б.В.Чирка, М.І.Панчука, В.С.Лозицького, в яких звертається увага на цю проблему. Однак вона потребує ширшого, поглибленого аналізу з боку й істориків-правознавців.

на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську нову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою"¹.

У зв'язку з переходом до відбудови народного господарства особливої гостроти набула розробка практичних заходів щодо ліквідації фактичної нерівності націй, яка дісталася нам в спадщину від царизму, а також всемірного розвитку національних мов та впровадження їх у діяльність державного апарату. Ці проблеми порушив В.І.Ленін у своєму листі "До питання про національності або про "автономізацію". Керуючись ленінськими настановами, Х та XII з'їзди РКП/б/ в резолюціях з національного питання накреслили широку програму ліквідації фактичної нерівності народів Союзу РСР, їх господарського і культурного розвитку. Так, XII з'їзд РКП/б/ /17-25 квітня 1923 р./ рекомендував членам партії добиватися, зокрема, того, щоб в органах національних республік і областей працювали переважно місцеві люди, які знають мову, побут і звичаї народу, серед якого живуть, щоб були прийняті спеціальні закони, що забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, які обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості, - закони, які з усією революційною суворістю карають усіх порушників національних прав і особливо прав національних меншостей².

Визначаючи практичні заходи щодо втілення в життя резолюції XII з'їзду, Четверта нарада ЦК РКП/б/, у якій взяли участь відповідальні працівники національних республік і областей /9-12 червня 1923 р./, вказала на необхідність систематичної і неухильної роботи в галузі націоналізації державних і партійних установ у республіках і областях в плані поступового впровадження в діловодство місцевих мов. Відповідальні працівники зобов'язані були вивчити місцеві мови. Передбачалося також створення військових шкіл у республіках і областях для підготовки в певний строк командного складу з місцевих людей, що могли стати потім ядром для

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1979. - Т.2. - С.120-121.

2. Там же. - С.423.

організації національних військових частин³.

Вищеназвані питання неодноразово були предметом обговорення керівних органів КП/б/У, зокрема, на листопадовому /1920 р./ пленумі ЦК КП/б/У, 1-й Всеукраїнській нараді КП/б/У /травень 1921 р./, на лютневому /1922 р./ пленумі ЦК КП/б/У. Останній розглянувши проект директив з національного питання на Україні, що його підготував на початку 1922 р. голова Раднаркому УСРР Х.Г.Раковський, ухвалив прийняти його за основу з деякими змінами. Зокрема, пленум що раз підтвердив необхідність знання державними службовцями української мови, а також встановив, що "...мова викладання в школах запроваджується згідно з волевиявленням населення. Думка ж викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися"⁴. Остаточну редакцію тез пленум доручив комісії в складі Д.З.Мануїльського, М.О.Скрипника, В.П.Затонського, С.В.Косіора та Г.Ф.Гринька. Жовтневий пленум ЦК КП/б/У 1922 р. підтвердив і доповнив постанову лютневого пленуму, прийнявши її як директиви з національного питання. В них наголошувалося, що ні про який відступ від попередньої партійної лінії в справі розвитку української національної культури не може бути й мови. В директивах було накреслено заходи щодо розвитку української мови, культури, шкільної та видавничої справи. Зокрема, вказувалося на необхідність заборонити установам та службовим особам відмовлятися від розгляду документів та матеріалів лише на тій підставі, що вони написані українською чи російською мовами. Було зафіксовано також положення, що в школах з російською мовою викладання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою викладання - російської. Мова викладання мала впроваджуватися за волевиявленням населення. Все це здійснювалося за постановами Ради й узаконювалося особливими декретами"⁵.

При цьому слід відзначити, що проект тез Х.Г.Раковського вміщував пункт, який не увійшов до опублікованого тексту директив. На його думку, мали бути рівноправними державними мовами українська і російська мови; мовам всіх національних меншостей /єврейської, німецької, польської, болгарської та ін./ надавалася б повна гарантія вільного розвитку. Крім того, поступове витіснення російської мови, вважав Х.Г.Раковський, мало стати

3. Там же. - С.471.

4. ЦДАЖР, ф.1, оп.2 доп, спр.18, арк.10.

5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.-Т.І. - К.1976 - С 224

підсумком природного розвитку української культури, а не наслідком адміністративного розпорядження і тиску згори. Тобто, гадасмо, погляди голови Раднаркому України на державну мову з часом трохи змінилися. Ще у березні 1919 р., виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді Рад, він, зокрема, сказав: "Українська Радянська Республіка є Радянською Республікою для всіх робітників і селян України... Тут нема жодної мови, яку можна було б назвати державною мовою. Це однакове право як за українською мовою, так за російською, і за польською... Ми заявляємо, що в цей момент говорити, що тут та чи інша мова є державна мова або мова, яка першенствує, було б однаково шкідливо для революції. Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською"⁶. Х.Г.Раковський, як і деякі інші радянські та партійні працівники України, явно недооцінював тоді гостроту мовного питання в республіці. Ось що писав Затонський /хоч це аж ніяк не могло бути виправданням/: "Звичайно, тепер вже легко бути розумним. Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної ради чи Директорії було певно підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства, безперечно українського походження. Але ще більш було в цьому відгуків люксембургіанства у чималой частини комуністів, та й просто русотяпства людей, що зростали на російській культурі і не хотіли пристосуватися до культурних потреб широких працівних мас інших національностей. До розуміння абсолютної правильності ленінської позиції в національному питанні багато доходили гірким досвідом дальших років, коли саме на національному тлі Україна найдовше палала полум'ям громадянської війни і була базою для всяких Заболотних, Тютюнників і інших національно-куркульських отаманів"⁷.

Однак зазначимо, що і в той час Х.Г.Раковський не був противником української мови і не виступав проти її активного функціонування. На тому ж III Всеукраїнському з'їзді Рад він сказав, зокрема: "Але ми так само не можемо як Радянська влада, ми не можемо не заходячи в суперечність із самим собою, не можемо й не повинні відбирати можливості в українських селян, щоб вони могли

6. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенограф.звіт. - Харків, 1932.- С.77-78.

7.Там же. - С.8.

своєю рідною мовою вести свою пропаганду. Коли український селянин матиме свою власну інтелігенцію, комуністичну інтелігенцію, радянську інтелігенцію, коли він, український селянин, з української мови зробить знаряддя свого визволення, тоді не потрібні ніякі декрети, щоб мова, якою говорить величезна більшість населення, стала фактично домінуючою мовою. Але цього не потрібно робити декретами; декретування мови є тільки реакційним заходом робітничо-селянського правління. Треба, щоб не було ніякого тиску. Я повинен перед вами заявити, що нам довелося оголосити догану комісарові пошт і телеграфів, який, всупереч духові й букві урядової декларації, видав наказ, що політично діловодство на пошті й телеграфі повинно вестися виключно російською мовою. Тут всі мови однакові"⁸. Таким чином, Х.Г.Раковський, будучи противником вольового рішення мовної проблеми, в 1922 р. /порівняно з 1919 р./ дещо змінив свою позицію щодо державної мови на Україні. Як бачимо з проекту тез, він вважав, що державними мають бути дві мови - російська й українська.

За дорученням жовтневого пленуму ЦК КП/б/У на основі і з урахуванням рішень УІІ конференції КП/б/У /квітень 1923 р./ було вироблено широкий план розвитку української радянської культури, української мови та українізації державного і господарського апарату. Його було розглянуто й затверджено на засіданні Політбюро ЦК 23 травня 1923 р. по доповіді Е.І.Квірінга. Планом передбачалися заходи в справі українізації діловодства, навчальних закладів, партосвіти, розвитку культури та мов національних меншостей. У матеріалах комісії ЦК, яка готувала цей план, російська й українська мови називалися "державними". Г.І.Петровський запропонував написати "загальноновживані мови". Однак його пропозицію більшістю голосів було відхилено. Г.І.Петровський та М.В.Фрунзе, не погодившись з таким рішенням, висловили особливу думку з цього приводу. 2 червня 1923 р., обговоривши їхню пропозицію, пленум ЦК КП/б/У погодився її прийняти.

Питання проведення українізації перебували і далі в центрі уваги партії, зокрема, березневого й квітневого 1925 р., червневого 1926 р. пленумів ЦК, з'їздів та конференцій КП/б/У.

Законодавче розв'язання питань відкриття шкіл та організації в них занять рідною мовою слід віднести ще до першого періоду існування Радянської влади на Україні. Так, вже 11 січня 1918р.

8. Там же. - С.77-78.

ЦВК Рад України прийняв декрет про скасування обов'язкової загальнодержавної мови. В опублікованому 17 лютого того ж року офіційному повідомленні секретарства народної освіти за підписом народного секретаря В.П.Затонського рішуче спростовувалися чуті про заборону української мови і закриття українських шкіл. "В Українській республіці, яка тепер стає справді народною, - відзначилося в ньому, - всі національності мають однакові права. Державна мова знищується, кожний має право користуватися тією мовою, яку він вважає найкращою. Всі школи - українські, російські, єврейські - повинні відкритися і продовжувати свою святу справу народної освіти під контролем і керівництвом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів".

Після відновлення Радянської влади на Україні питанню викладання мови також приділялася увага. 4 березня 1919 р. наркомат освіти України прийняв постанову про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України. Враховуючи скасування державної мови і оголошення всіх місцевих мов рівноправними, наркомат освіти надавав населенню право на місцях визначати мову, якою мало здійснюватися викладання в школах із забезпеченням інтересів всіх національних груп. У постанові підкреслювалося, що царизм протягом довгого часу забороняв українську мову і переслідував українську культуру, в зв'язку з чим постає завдання активно працювати в цьому напрямі для здійснення ідей інтернаціоналізму та соціалістичної перебудови суспільства. З цією метою у школах з російською мовою викладання запроваджувалося обов'язкове вивчення української мови або однієї з мов, якою розмовляло місцеве населення /польської, єврейської, німецької та ін ./. Крім того, Наркомос вважав за необхідне запровадити обов'язкове викладання в школі історії та географії України.

Цю роботу було продовжено після відновлення Радянської влади та визволення території України від денікінських військ. 21 лютого 1920р. ВУЦВК прийняв постанову "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською". В ній було сказано, що на всій території Української СРР, у всіх цивільних і військових установах українська мова має вживатися нарівні з російською. Ніяких переваг російській мові не надавалося. Всі установи зобов'язані були приймати заяви й інші справи як російською, так і українською мовами, і за відмову чи уникнення в прийомі винуватці мали

притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів⁹. Це був, по суті, перший законодавчий акт в напрямі українізації.

21 вересня 1920 р. РНК УСРР прийняв постанову про впровадження української мови в школах і радянських установах¹⁰. Раднарком доручив Наркомосові розробити план її втілення в життя, зокрема видати достатню кількість необхідних підручників, а губвиконками зобов'язав випускати не менш як одну українську газету. Одночасно радянські службовці мали вивчити українську мову у вечірніх школах, а керівники установ вжити заходів для прийняття на службу тих співробітників, які знають мову і можуть задовольнити відповідні вимоги населення. Мовне питання дістало відображення в резолюції III сесії ВУЦВК /листопад 1920 р./. Сесія доручила Наркомосові вжити усіх заходів діл виконання декрету Раднаркому про обов'язкове опанування усіма службовцями державних /цивільних і військових/ установ республіки української мови.

Умови громадянської війни не давали можливості проводити мовну політику в повному обсязі. І тільки з переходом до мирного будівництва вона почала здійснюватися послідовніше. 1 серпня 1923 було видано постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови"¹¹; 27 липня - декрет Раднаркому УСРР "Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ"¹². Ці акти стали правовою основою в посиленні українізації державного апарату. Було відзначено, що робітничо-селянський уряд України, вважаючи обов'язковим і в майбутньому знання службовцями російської мови, яка є засобом міжнаціонального спілкування, визнає необхідним, і насамперед протягом найближчого періоду, зосередити увагу держави на розширенні сфери вживання української мови. Визнання досі нормальної рівності між двома найбільш поширеними на Україні мовами - українською і російською - констатувалося недостатнім. Внаслідок порівняно слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників, достатньо підготовлених кадрів на практиці фактично переважала російська мова.

9. Збірник узаконень УРСР. - 1920. - № 1. - Ст.5 /далі - ЗУ УРСР/.

10. ЗУ УРСР. - 1920. № 24. - Ст.509.

11. ЗУ УРСР. - 1923. № 29. - Ст.435.

12. Там же. - Ст.430.

Для усунення цієї нерівності законодавчими актами передбача-вся ряд практичних заходів, які при рівноправності мов усіх національностей, що функціонували на території України, мали забезпечити українській мові місце, відповідне кількості українців на території УСРР. Підтвердивши рівноправність мов усіх національностей, що проживали на Україні, і створення кожному громадянину будь-якої національності рівних можливостей у його стосунках з державними органами і державних органів з громадянами користуватися рідною мовою, ВУЦВК і Раднарком УСРР постановили, що з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є переважною для офіційних зносин. Відповідно ж до політичної і культурної питомої ваги російської мови та її поширеності на Україні, відзначалося далі в постанові, "...вважати найбільш розповсюдженими на Україні обидві мови - українську і російську". У зв'язку з цим робітничо-селянська влада у зверненнях до населення України мала в цілому користуватися двома мовами. В межах адміністративно-територіальних одиниць /районів, округів, губерній/ та в містах, де більшість населення належала до національних меншостей /тобто перевищувала за своєю чисельністю половину усього населення тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці/, органи влади мали користуватися мовою більшості населення. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читаннях і у всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надавалося право вільно говорити своєю рідною мовою.

ВУЦВК і Раднарком УСРР накреслили широкий комплекс практичних заходів щодо переведення на українську мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, вивчення їхніми працівниками української мови /організації в установах спеціальних курсів та ін./. Було встановлено, що з введенням у дію вищезазначених законодавчих актів ніхто з громадян, які не володіють обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу, а ті, хто вже перебуває на державній службі і не володіє ними, зобов'язані вивчити їх протягом року. Ті, хто не вивчить українську мову до встановленого строку, звільняється з державної служби і не могли бути прийняті в жодну установу без знання української мови.

Прийнятий РНК УСРР декрет від 27 липня 1923 р. на доповнення до постанови "Про впровадження української мови в школах і радян

ських установах" від 21 вересня 1920 р. докладно визначав порядок і строки українізації всіх учбових закладів республіки. Згідно з ним остаточне переведення установ соціального виховання* на українську мову, крім установ національних меншостей, треба було завершити протягом 2-х найближчих років, і поступово, відповідно до наявності наукових сил, що володіли українською мовою, українізувати всі установи професійної освіти. Було запропоновано продовжити впровадження викладання української мови і українознавства в неукраїнізованих школах як обов'язкової дисципліни, накреслено заходи щодо підготовки вчителів і викладачів, які знають українську мову, видання необхідної кількості відповідних підручників та посібників. Значну роботу в справі українізації передбачалося провести у частинах Українського військового округу, особливо в територіальних формуваннях. Перед військово-учбовими закладами УСРР було висунуто завдання підготувати достатню кількість червоних командирів, які володіють українською розмовною та командною мовою. Для цього вже в 1924-1925 рр. цілий ряд піхотних, артилерійських та кавалерійських шкіл командного складу мав повністю перейти на українську мову викладання на зразок Харківської школи червоних старшин. В усіх військових школах українська мова мала стати обов'язковим предметом. Було створено комісії для перекладу ряду воїнських підручників.

Всі ці заходи щодо українізації, розвитку української культури й культур національних меншостей було визнано правильними і підтверджено на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад /17-20 січня 1924р./. З'їзд доручив урядові втілити в життя накреслені програми культурного будівництва, звернувши водночас увагу на розвиток культур національних меншостей, як на засіб, що втягує всі працюючі маси меншостей до радянського будівництва. Одночасно з'їзд зазначив, що він вітає українізацію апарату й частин Червоної Армії і зобов'язує ЦВК вжити всіх заходів якнайшвидшого забезпечення їх як у політичному, так і в матеріальному плані".

В результаті вжитих заходів протягом 1924-1925 рр. діловодство у переважній більшості райвиконкомів, окрвиконкомів, у багатьох республіканських відомствах вже було переведене на українську мову. Українську мову навчання було впроваджено в переважній більшості шкіл соціального виховання та профосвіти.

13. ЗУ УРСР. - 1924. № 4-5. - Ст.32.

* Дитячі будинки, садки, школи та ін.

На українську мову перейшло багато видавництв і редакцій газет та журналів. Пленум ЦК КП/б/У, що відбувся 22 березня 1924 р., звернувши увагу на значні досягнення в українізації низових органів, вказав однак, на недостатність цієї роботи в центральних, губернських та окружних органах. Жовтневий пленум ЦК КП/б/У 1924р. прийняв рішення продовжити строки українізації, а лютий /1925 р./ обговорив питання про проведення повної українізації державного апарату. Велике значення для цієї справи мали рішення квітневого /1925р./ пленуму ЦУ КП/б/У. На ньому за дорученням Політбюро з доповіддю "Про українізацію" виступив О.Н.Шумський. Основну увагу в своєму виступі він приділив внутрішнім проблемам національної політики на Україні, а також порушив питання українізації в широкому соціально-культурному розумінні. Пленум ухвалив резолюцію "Про українізацію", в якій було викладено основні положення доповіді О.Я.Шумського й визначено чергові завдання партії у справі українізації. Відзначивши труднощі у здійсненні українізації /відсутність українських шкіл до Жовтневої революції на Україні і заборона української мови, пригнічення української культури царизмом, насильницька русифікація тощо/, пленум визначив історичні умови, які сприяли здійсненню українізації, а саме: значна частина українських пролетарів походила із селян-українців і знала мову та побут корінного населення. КП/б/У і комсомол мали значні кадри українців; українська мова дуже близька до російської, що полегшувало її вивчення, тощо. Відзначивши певні успіхи, досягнуті за два роки в справі українізації державного апарату і народної освіти, пленум вказав на недостатність цієї роботи в партійному і профспілковому апаратах, партійному і громадському житті і висунув завдання поряд з продовженням українізації державного апарату прискорити українізацію партійного апарату і всього громадського життя, Пленум ЦК вказав, що той пасивний опір з боку частини робітників і членів партії, на який іноді наштовхувалася українізація, пояснювався деякими пересудами, що склалися в суспільстві внаслідок жорстокої боротьби під час громадянської війни. Пленум поставив завдання, щоб увесь робітничий клас України, незважаючи на національну приналежність, оволодів українською мовою і брав активну участь в соціалістичному будівництві України.

Керуючись партійними директивами, ВУЦВК і Раднарком УСРР у постанові від 30 квітня 1925 р. на доповнення до постанови від 1 серпня 1923 р. накреслили заходи щодо завершення українізації

до 1 січня 1926 р.¹⁴ Згідно з нею всі державні установи й державні торговельно-промислові підприємства, крім тих, що безпосередньо обслуговували національні меншості, і громадських організацій публічно-правного характеру, де українізація проводилася окремим порядком і в окремі строки, переводилися на діловодство українською мовою. Встановлювалося, що всі зносини державних установ і державних торговельно-промислових підприємств на території УСРР проводяться українською мовою, а зносини зазначених установ і підприємств з такими самими установами й підприємствами в інших республіках проводяться або російською мовою, або мовою тієї республіки, куди пишеться звертання. Загальносоюзні господарські організації зобов'язані були в зносинах з українським населенням /договори тощо/, центральними й місцевими українськими організаціями вести діловодство українською мовою. Відповідальність за дотримання встановленого порядку покладалася безпосередньо на їхніх керівників. До 1 січня 1926 р. всі акти публічно-правного характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо на території республіки належало перевести на українську мову. При цьому надавалося право складати їх поряд з українською також і російською мовою або мовою відповідної національної меншості, тобто загальноживаною на тій чи іншій території.

Наркомюс УСРР зобов'язувався сприяти вивченню української мови працівниками державних установ і управлінь торговельно-промислових підприємств, збільшенню кількості й тиражу видань відповідних підручників, української літератури. Йому ж доручалося видати до 1 січня 1926 р. за посередництвом Держвидаву УСРР, Головнаукому України та Української Академії наук загальний академічний словник української мови, а також термінологічні словники з окремих галузей науки, передусім із суспільних.

Незалежно від функціонування курсів української мови, адміністрація установ і підприємств зобов'язувалася широко допомагати співробітникам у її вивченні. Індивідуальна перевірка знань кожного співробітника покладалася на атестаційні комісії та керівників установ, яким надавалося право звільняти осіб з недостатнім рівнем знання української мови.

14. ЗУ УРСР. - 1925. - № 26. - Ст.202.

* Взагалі слід відзначити плідну роботу Наркомату освіти в справі українізації у той час, коли його очолював О.Я.Шумський /1924-1927 рр./, незважаючи на те, що у нього були помилки. Так, =

Підтверджувалася постанова про заборону приймати на службу осіб, які не володіють українською мовою /ст.20 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р./. Крім того, встановлювалося, що співробітники державних установ та державних торговельно-промислових підприємств, що негативно ставляться до українізації і не вживають ніяких заходів, щоб вивчити мову, можуть бути адміністрацією цих установ і підприємств звільнені без видачі вихідного і прийняті на службу лише після того, як досить добре оволодіють нею.

У кожному центральному відомстві республіки створювалися відомчі комісії з питань українізації. На них покладалася перевірка її ходу

= він відстоював форсовані темпи українізації, необгрунтовано дорікав КП/б/У за нібито недостатню увагу до неї, інерцію апаратної, "технічної" українізації. Однак він не заперечував правильності взагалі національної політики партії, не ставив під сумнів її життєвість. Він лише відстоював свою точку зору щодо темпів цієї політики, ролі в ній партії, комуністів-українців, висловлював безспідставно невдоволення методами роботи тодішнього генерального секретаря ЦК КП/б/У Л.М.Кагановича. І це останнє, а не націоналістичний ухил Шумського /так званий "шумськізм"/ і зумовило рішення про увільнення його від обов'язків наркома освіти України і його від'їзд з України. Це, на наш погляд, поклало початок переслідуванням тих, хто відповідав за українізацію, і насамперед, працівників Наркомату освіти УСРР, що також гальмувало роботу. На стані українізації позначилася також боротьба проти "хвильовизму", критика у 1933 р. за так званий "націоналістичний ухил" наркома освіти М.О.Скрипника. Економічні труднощі, які спіткали республіку на початку 30-х років, потребували серйозного аналізу ситуації. Однак замість цього почалися пошуки "ворогів" /"буржуазно-націоналістичних елементів"/ та їхніх пособників .

розгляд справ про прийом на роботу у виняткових випадках осіб, які не володіють українською мовою.

Такі самі комісії створювалися в губернських і окружних установах. Крім того, для керівництва українізацією було створено Центральну Всеукраїнську Комісію на чолі з Головою РНК УСРР В.Я.Чубарем, а на місцях - губернські й округові /окружні/ комісії, які очолювали голови відповідних виконкомів.

Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР та його місцеві органи мали періодично перевіряти хід українізації радянського апарату, особливо прийом на службу працівників, що не володіють українською мовою. Про результати перевірки вони мали доповідати відповідним комісіям.

Такі ж самі правила, як і щодо українізації застосовували й при переході на мови національних меншостей у районах, виділених в національні адміністративно-територіальні одиниці.

16 липня 1925 р. Раднарком УСРР на доповнення вищевказаної постанови ВУЦВК і РНК прийняв постанову "Про практичні заходи по українізації радянського апарату"¹⁵. Нею регулювався порядок роботи Центральної Всеукраїнської комісії по керівництву українізацією радянського апарату при РНК УСРР, а також урядничі комісії українізації. На останні, зокрема, покладалося проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів з розподілом їх на три категорії. До першої з них входили ті працівники, які добре володіли українською мовою, до другої - з посередніми знаннями, до третьої - які зовсім не знали мови. Крім того, урядничі комісії мали ознайомлювати співробітників з відповідними декретами та постановами, роз'яснювати наслідки, що випливали з незнання мови, організовувати навчання співробітників української мови /створювати курси, здійснювати розподіл співробітників залежно від знання української мови на той чи інший курс, проводити атестацію по закінченні курсів/ тощо. Для вивчення української мови організовувалися курси двох типів - з 5-місячним строком навчання - для тих, хто не знав мови, і 3-місячним - для тих, хто потребував вдосконалення своїх знань.

15. ЗУ УРСР. - 1925. №56. - Ст.332. Постановою Раднаркому УСРР від 1 жовтня 1925 р. був затверджений склад Центральної Всеукраїнської комісії по керівництву українізацією при РНК УСРР. До неї увійшли: В.Я.Чубар /голова комісії/, І.І.Булат /заступник голови/, М.О.Скрипник, О.Я.Шумський, Д.З.Лебідь, В.М.Познанський, В.І.Порайко, І.А.Мусульбас, С.Н.Власенко.

Новим кроком по шляху українізації державного апарату та проведенню культурної роботи став IX Всеукраїнський з'їзд Рад /3-10 жовтня 1925 р./, який доручив урядові поглибити цю роботу, а також посилити увагу до задоволення відповідних потреб національних меншостей. У постанові по доповіді наркомату робітничо-селянської інспекції, з'їзд, згідно з останніми декретами про національну політику, доручив робітничо-селянській інспекції звернути увагу на здійснення заходів, що полегшують українізацію державного апарату та проведення культурної роботи, покладають край бюрократичному опорів у справі українізації¹⁶.

6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури"¹⁷. Згідно з нею скасовувалися всі попередні /починаючи з 1919 р./ законодавчі акти, пов'язані з українізацією, і затверджувалося положення, яке кодифікувало все відповідне законодавство в цій справі. Основними його засадами стали норми законодавчих актів, прийняті в 1923-1925 рр. При цьому окремі питання було уточнено й удосконалено на підставі нагромадженого в цій справі досвіду й практики роботи.

Положення складалося з шести розділів. В першому, який мав назву "Засади", закріплювалася норма про рівноправність мов усіх національностей, що заселяли територію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Встановлювалося, що кожний громадянин будь-якої національності мав право у зносинах з державними органами, у всіляких публічних виступах, а також у всьому громадському житті вільно користуватися своєю рідною мовою. Державні органи повинні за бажанням кожного громадянина свої зносини з ним здійснювати його рідною мовою. У зв'язку з тим, що переважна

16. ЗУ УРСР. - 1925. - № 49-50. - Ст.308.

17. ЗУ УРСР. - 1927. - № 34. - Ст. 157.

більшість населення республіці розмовляла українською мовою, остання була обрана мовою офіційних зносин. В національно-територіальних адміністративних одиницях, визначених у встановленому порядку урядом УСРР, переважною мовою для офіційних зносин ставала мова відповідної національності, що становила там більшість.

Разом з тим державні органи в своїй роботі мали дбати про забезпечення інтересів національних меншостей, не відокремлених у національно-територіальні адміністративні одиниці, а також національностей, що становили меншість у складі населення національно-територіальних адміністративних одиниць. Державні організації, розташовані поза межами цих одиниць, але призначені виключно для обслуговування потреб якоїсь окремої національності, або такі ж організації в межах вищевказаних одиниць, призначені виключно для обслуговування потреб національності, що становила місцеву меншість в такій одиниці, мали користуватися у своїх зносинах мовою тієї національності, яку вони обслуговували.

Другий розділ "Про мову, вживану в державному житті УСРР" складався з п'яти підрозділів: а/ про мову законів, урядових та відомчих постанов і наказів; б/ про мову державного герба, державних печаток, штампів, вивісок, плакатів, оголошень, різних емблем тощо; в/ про мову актів публічно-правового характеру та різних словесних визначень, оголошуваних до загального відома; г/ про мову діловодства і зносин держанню: органів та організацій; д/про мову діловодства та ведення справ у судових установах. Встановлювалося, що декрети, постанови та накази ВУЦВК, РНК, УЕН*, центральних відомств та установ УСРР, а також окружних виконавчих комітетів та міських Рад, призначені для загального відома, належить публікувати обов'язково українською і, крім того, російською мовами, а найважливіші урядові акти з числа зазначених вище - також і мовами національних меншостей республіки.

* Українська Економічна Нарада

Відомчі розпорядження, бюлетені, збірники наказів, журнали, а також окремі обіжники /циркуляри/, інструкції і т.ін., призначені для місцевих органів влади, мали друкуватися українською мовою, при цьому для обслуговування національно-територіальних адміністративних одиниць вони видавалися мовами відповідних національних меншостей в УСРР.

Тексти написів на державному гербі УСРР та на державній печатці республіки належало подавати українською мовою, при цьому в національно-територіальних адміністративних одиницях допускалося вживання паралельного тексту мовою відповідної національної меншості. Всі наркомати, як об'єднані, так і не об'єднані, управління уповноважених наркоматів Союзу РСР в УСРР, всі державні, промислові, торговельні та інші установи, підприємства та організації на території УСРР як республіканського й місцевого, так і загальносоюзного значення, а також будь-які їхні органи, філії та заклади повинні були мати печатки, штампи, вивіски, плакати, оголошення, різні емблеми тощо із написами на них українською мовою, при цьому допускався паралельний текст кожною іншою мовою. За аналогічними правилами укладалися всі акти публічно-правового характеру, зокрема особисті посвідчення, свідоцтва про освіту, виписки з актів громадського стану й т.ін. /при цьому держувачів належало попередити про їхнє право вимагати викладу паралельного тексту бажаною для них мовою/ а також усі вивіски, штампи печаток, оголошення для загального відома, плакати, афіші, повістки тощо /якщо те чи інше оголошення чи відозва, тощо стосувалися виключно національної меншості, можна було застосувати мову даної національної меншості без обов'язкового паралельного українського тексту/, етикетки на виробках промислових закладів на території УСРР, фабричні знаки, марки, умовні скорочення або фірмові назви і т. ін.

Закріплювалося положення, за яким в усіх державних установах, на підприємствах та в організаціях як республіканського й місцевого, так і загальносоюзного значення на території УСРР, за винятком державних установ, підприємств та організацій інших союзних республік, що обслуговували виключно потреби національних меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво, а також всі зносини належало проводити українською мовою. Державні господарські організації загальносоюзного значення, філії й окремі заклади на території республіки мали вести діловодство та рахівництво в зносинах з українським населенням та центральними й

місцевими державними організаціями українською мовою. Державні організації, призначені за їх положеннями чи статутами для обслуговування виключно потреб окремих національних меншостей, мали здійснювати внутрішнє діловодство та рахівництво мовою відповідної національної меншості або українською. Встановлювалося, що зносини державних організацій, розташованих на території УСРР, з державними організаціями інших союзних республік, розташованими за межами республіки, мали проводитися мовами, що вживалися в тих республіках, або російською мовою. Якщо державні установи, підприємства та організації одержували папери або документи незрозумілою для них мовою, вони не мали права відмовлятися від розгляду справи по суті. В зазначених випадках, а також у разі необхідності вони мали звертатися до судових перекладачів.

Внутрішнє діловодство, рахівництво і ведення справ у судових установах, а також їх зносини з усіма іншими державними установами, підприємствами та організаціями належало проводити українською мовою згідно з вищенаведеними правилами. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що становили компактні маси, серед місцевого населення і не були відокремлені в національно-територіальні адміністративні одиниці, організовувалися окремі так звані національні камери, в яких діловодство та судочинство належало проводити мовою відповідної національної меншості. У тих випадках, коли сторони, звинувачуваний, потерпілий, обідки чи експерти не володіли мовою, що нею здійснювалась судочинство в судовій установі, суд, якщо він не володів відповідною мовою, зобов'язаний був запросити перекладачів і повідомляти заінтересованих осіб про кожну судову дію через перекладача.

У третьому розділі ; "Про мову в шкільних закладах та наукових установах" було закріплено положення про те, що мережу освітніх установ належало будувати так, щоб населення кожної національності мало можливість здобувати освіту рідною мовою. При цьому встановлювалося, що українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійського мовою навчання належало викладати як обов'язкову дисципліну відповідно до встановленого навчального плану.

В школах фабзавучу, на робітничих курсах викладання мало про-

* Спеціальні органи юстиції /нарсуд, наслідчі та судовиконавці/ для обслуговування національних меншостей.

водитися рідною мовою учнів, а в профшколах - українською мовою за винятком призначених для обслуговування потреб національних меншостей.

Закріплювалося положення про те, що вищі учбові заклади, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб національних меншостей, проводять свою роботу українською мовою, при цьому до остаточного переведення їх на українську мову остання викладалася як обов'язкова дисципліна. Всі особи, які вступали до вищих учбових закладів УСРР і не закінчили професійної школи або робфаку з українською мовою викладання, складали окремо іспити з української мови в обсязі, що його, встановлював Наркомат освіти УСРР. Для осіб, що вступали до вищих учбових закладів України з інших союзних республік, для іспиту з української мови встановлювалися окремі пільгові отроки.

Вчителі, викладачі, професори та наукові співробітники всіх учбових закладів та наукових установ УСРР мали задовольняти щодо знання української мови та мов відповідних національних меншостей вимогам, встановленим для службовців державних установ. На посади професорів і викладачів вузів належало призначати лише осіб, що могли проводити викладання українською мовою. Винятки допускалися тимчасово лише з дозволу Наркомату освіти республіки з умовою вивчити мову і перейти на викладання нею через певний строк.

Всю науково-дослідну роботу та всі справи науково-дослідних кафедр інших наукових закладів в республіці, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб націй

нальних меншостей, належало здійснювати українською мовою. Не дозволялося зарахувати до числа аспірантів осіб, які не знали української мови в установленому Наркоматом освіти УСРР обсязі. Всі аспіранти науково-дослідних кафедр, що готувалися до наукової діяльності, мали складати окремо іспит з української мови.

Четвертий, п'ятий та шостий розділи регулювали питання вживання мов у національно-територіальних одиницях, а також забезпечення рівноправності мов національних меншостей, не відокремлених в такі одиниці, й рівноправності мов в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. Основним стрижнем цих розділів було положення про те, що державні організації забезпечують можливість кожному громадянину звертатися до них і одержувати відповіді рідною для нього мовою.

В сьомому розділі йшлося про спеціальні органи та заходи, які мали ними вживатися щодо забезпечення рівноправності мов у республіці. Загальне керівництво в цій справі покладалося на Всеукраїнську Центральну комісію українізації при РНК УСРР на чолі з Головою Раднаркому.

Практично всю роботу в округах мали здійснювати окружні комісії українізації при окружних виконавчих комітетах. Керівництво та відповідальність за її проведення в державних організаціях покладалися на керівників останніх. При наркоматах та в центральних установах УСРР належало створити урядничі комісії українізації в окладі голови - керівника установи або його заступника, представника місцевому, а також осіб, окремо призначених керівником установи. На ці комісії було покладено проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів з метою з'ясування рівня знання ними української мови, організацію курсів, гуртків української мови, проведення широкої культурно-освітньої роботи.

Не допускалося прийняття на роботу в державні організації службовців, які не знали української мови, а в національно-територіальних одиницях, крім того, і мови місцевої більшості. Для осіб, що бажали дістати посади в державних організаціях УСРР, але не мали документів про знання мов, при наркоматі освіти та його місцевих органах створювалися спеціальні кваліфікаційні комісії, що за плату перевіряли знання мови в таких осіб і видавали їм відповідні довідки.

Останній, восьмий розділ встановлював кримінальну відповідальність за порушення правил цього Положення. Встановлювалося також, що співробітників, які не докладали належних зусиль до вивчення української мови або мови відповідної місцевої національної більшості, а також тих з них, що негативно ставилися до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно могли звільнити з посади, не видаючи вихідної допомоги і без попереджень.

Аналізуючи законодавство з питань українізації, слід висловити ряд міркувань, які, на нашу думку, заслуговують на увагу в сучасних умовах, зокрема, з огляду на , мовне питання. Насамперед, як нам здається, українізація не зводилася в розглянутий період лише до вивчення і впровадження української мови. Вона безумовно пов'язувалася з розвитком на основі ленінської національної політики економіки і культури Радянської України, широким висуванням працівників-українців на роботу до різних установ та організацій, зміцненням органів влади шляхом залучення до управління ними робітників і селян, з боротьбою проти бюрократичних та міщанських елементів. В силу цього українізація була одним з найважливіших заходів зміцнення союзу робітничого класу і селянства, наближення державного апарату до населення, розвитку і зміцнення Української Радянської держави. Голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар. наголошував у доповіді уряду України на УІІ Всеукраїнському з'їзді Рад, що "українізацію не можна розуміти лише як вивчення української мови. Ні, українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальну кількість українського елементу, щоб у рамках пролетарського Союзу Радянських Республік виявити максимум самостійності в роботі кожної самостійної республіки"¹⁸. Однак це було неможливо в умовах культу особи Сталіна, посилення адміністративно-командного стилю у справі національно-культурного будівництва. Тому, в 30-х роках почався процес згортання українізації.

По-друге, поряд з українізацією радянського і господарського апарату проводилася велика робота в справі розвитку культури інших національностей, що проживали на Україні, забезпечення їхніх прав та інтересів, залучення їх до радянського будівництва. Мова-

18. УІІ Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924р. - Харків, 1924.-С.12.

ми національних меншостей відкривалися школи, театри, клуби, хати-читальні, бібліотеки, видавалися газети, література, подавалася юридичне допомога. У місцевостях, де проживали більш-менш компактні маси представників національних меншостей, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці. Так, на 1 жовтня 1925 р. у республіці було виділено 348 національних сільрад, у тому числі : 117 - німецьких, 69 - російських, 64 - польських, 28 - болгарських, 27 - грецьких, 19 - єврейських, 13 - чеських, 9 - молдавських. Було утворено 7 національних районів, з них 5 - німецьких, 1 - болгарський та 1 - польський. До кінця 1926 р. на Україні існувало вже 899 таких сільрад, 42 національні селищні ради та 12 національних районів, а на початок 1931 р. було 995 національних сільрад /404 - російські, 251 - німецька, 98 - єврейських, 148 - польських, 34 - болгарських, 30 - грецьких, 16 - молдавських, 10 - чеських, 4 - білоруські, 89 - національних селищних рад і 25 національних районів /8 - російських, 7 - німецьких, 3 - болгарські, 3 - грецькі, 1 - польський, 3 - єврейські/. Національні райони були розміщені в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Маріупольщині, Волині, Мелітопольщині, у Донбасі.

В місцевостях, де національні меншості становили більшість або значну кількість населення, створювалися судові камери мовами цих меншостей. Так, у 1924 р. функціонувало 9 таких національних судових камер, 1925 - 12, 1926 - 69, 1928 - 81, у 1929 р. - 85 /23 - російські, 9 - німецьких, 3 - болгарські, 2 - грецькі, 49 - єврейських/. До 1930 р. було створено також 10 національних камер народних слідчих та 7 - судових виконавців. Якщо у 1925/26 рр. було відкрито 1522 школи мовами національних меншостей, де навчалося 140 113 учнів, то в 1929/30 рр. їх було вже 3579 /401 72: учнів/.

Як же вирішувалася законодавством 20-х років мовна проблема. У Конституції УСРР 1919 р., а пізніше й 1929 р. не вживайся термін "державна мова" або якийсь інший термін. Мови всіх народів, які проживали в республіці, оголошувалися рівноправними. Кожному громадянину, незалежно від його національності, забезпечувалася повна можливість в його зносинах з державними органами і в усіх публічних виступах, а також у всьому громадському житті вільно користуватися рідною мовою. Докладніше ці питання роз'яснювалися в законодавчих актах 1923-1925 рр. та в положенні ВУЦВК і РНК

УСРР 1927 р. яке слід, на наш погляд, розглядати як "закон про мову" /хоч там порушувалися й інші питання/. Однак і в них термін "державна мова" відсутній. Йдеться про найбільш загальнозживані мови - російську і українську і про вибір української мови як переважної мови для офіційних зносин.

Державні ж органи, у свою чергу, були зобов'язані на бажання кожного громадянина свої зносини з ним здійснювати його рідною мовою.

Як же вирішувалося це питання в конституційному законодавстві інших радянських республік? Ще до створення Союзу РСР положення про державну мову було закріплено лише в Конституції Соціалістичної Радянської Республіки Грузії, яка була прийнята в березні 1921 р. /за 6-ю статтею нею була грузинська мова/.

Після створення Союзу РСР питання про державну мову вирішувалося в конституціях союзних республік по-різному. Положення про державну мову з'явилося в конституціях інших закавказьких радянських республік: тюркську - в Конституції Азербайджану /редакція 1935 р./, вірменську - в Конституції Вірменської Радянської Республіки 1927 р. Аналогічне положення було закріплене і в Основному законі Туркменської Радянської Республіки 1927 р. За ним державними мовами республіки визнавалися дві мови: туркменська та російська. Одночасно конституції названих радянських республік забезпечували національним меншостям, що проживали на їхній території, право вільного розвитку і вживання рідної мови як у культурно-освітніх, так і в державних установах.

Трохи інакше вирішувалося це питання в конституціях Білоруської РСР /1927р./ і Таджикицької РСР /1931 р./. За Конституцією БРСР за всіма громадянами Білорусії визнавалося право вільного користування рідною мовою на з'їздах, у суді, в управлінні та громадському житті. Національним меншостям гарантувалося право й реальна можливість навчання в школах рідною мовою. В тих місцевостях БРСР, де вони становили більшість населення, створювались Ради, які працювали мовою даної національності та найбільш повно враховували в своїй роботі національні особливості території. У державних і громадських установах та організаціях Білорусії встановлювалася повна рівноправність білоруської, єврейської, російської та польської мов. Цими мовами, за конституцією БРСР, належало публікувати найважливіші законодавчі акти. Водночас стаття 22-га Конституції БРСР 1927 р. встановлювала, що, зважаючи на значну перевагу в республіці населення білоруської національності, біло

руська мова обирається як переважна для зносин між державними, професійними та громадськими установами й організаціями. Аналогічні положення були зафіксовані також в Конституції Таджицької РСР /лютий 1931 р./. За нею переважною мовою для діловодства між установами та організаціями оголошувалася таджицька мова.

Зростім по-іншому вирішувалося питання в Конституціях УРСР і Узбекицької РСР. Як уже відзначали, Конституція УСРР не проголошувала будь-яку мову державною. Так само не робилося цього і в Конституції Узбекицької РСР /березень 1927 р./. В ній лише відзначалося, що законодавчі акти публікуються в республіці трьома мовами: узбекицькою, російською та таджицькою /стаття 17/. Після 1936 р. термін "державна мова" був збережений тільки в конституціях закавказьких республік.

І на закінчення слід відзначити, що проблеми українізації ще потребують додаткового і докладнішого вивчення. Не на все можна відповісти однозначно, що й дістало своє відображення в літературі. Тут же йшлося про дискусію навколо питання про те, хто має визначати мову навчання в учбових закладах. Суперечки виникали також навколо строків проведення українізації, самої її суті, "теорії боротьби двох культур", з приводу "незрозумілості" української мови для більшості селянства /оскільки вона є начебто галицькою мовою/, яким є пролетаріат на Україні за національністю – російським чи українським тощо. Необхідно також відзначити, що мали місце спроби примусової українізації, адміністрування в цій справі, різні перекручення, намагання проводити українізацію в короткі строки. Звичайно, це було перекрученням ідеї українізації державного апарату. Таким чином, різні аспекти українізації доводилося розв'язувати в умовах гострої полеміки. Тут слід усе розставити по місцях. Треба лише сказати, що кампанія проти так званого "націонал-ухильництва" на Україні в 20-30-х роках сприяла згортанню об'єктивно зумовленого процесу українізації. Ця кампанія була складовою частиною сталінської русифікаторської політики.

В даному препринті зроблено спробу розглянути лише деякі аспекти надзвичайно складної і цікавої проблеми, якою є українізація. Вона потребує окремого дослідження із залученням нових архівних матеріалів, об'єктивної, принципової оцінки всіх її аспектів.

УТОРНІТСО: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ "ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ" ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Після перемоги Великого Жовтня молодій Радянській державі для організації управління, відродження економіки, забезпечення оборони, розвитку науки і культури потрібні були численні кадри спеціалістів, досвідчених науковців, учителів, управлінців. Невідкладні завдання соціалістичного будівництва вимагали негайного і широкого залучення до нього старої Інтелігенції. Це було надзвичайно складне завдання, тому що основна маса інтелігенції сприйняла Жовтень як небезпечну політичну аномалію і зайняла щодо нової влади очікувальну або навіть ворожу позицію, близько половини дореволюційної інтелігенції емігрувало¹. Громадянська війна, політика "воєнного комунізму" та "червоний терор" вилучили з рядів інтелігенції противників Радянської влади. Більшість старих інтелігентів перейшла до вимушеного або свідомого співробітництва з пролетарською державою і проголосила свій політичний нейтралізм.

Проста логіка підказувала, що без старих спеціалістів завдання соціалістичного будівництва виконати буде неможливо. Проте в партії, починаючи з УІІ з'їзду, не припинялася дискусія: залучати чи не залучати старих "спеців" до будівництва нового суспільства? Саме тому за вимогою В.І.Леніна до Програми РКП(б) було внесено пункт де вказувалося, що завдання розвитку продуктивних сил країни вимагають всебічного і широкого використання спеціалістів у галузі науки й техніки. При цьому висувалося двоєдине завдання: з одного боку; не давати ні найменшої політичної поступки даній верстві, з іншого, - нещадно боротися з удавано радикального, а на-правді неуцкою зарозумілістю щодо того, ніби трудящі спроможні подолати капіталізм і буржуазний лад, "не навчаючись у буржуазних спеціалістів не використовуючи їх, не проходячи довгої школи роботи поруч з ними" .

Таким чином, генеральна лінія партії щодо старої інтелігенції полягала в орієнтації саме на досягнення професійного співробітництва "спеців" з владою робітників і селян. Політичне виховання старої інтелігенції ще не висувалося як завдання.

1 Севастьянов А. Интеллигенция: что впереди ? //Лит. газ. - 1988. - 21 сент.

2 КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій пленумів ЦК. - К., 1970. - Т.2. - С.51.

До цього слід додати, що серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва нового суспільства, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували такі терміни, як "використання", "застосування" та ін.. Одним з основних методів цього "використання" вважалося "революційне насильство". М.І.Бухарін підкреслював у книзі "Економіка перехідного періоду" /1920 р./, що на першій фазі свого панування пролетаріат мав супротивну силу в особі технічної інтелігенції й інтелігенції взагалі /інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, лікарі, професори, адвокати, журналісти, учительство у своїй більшості і т.д./."Само собою зрозуміло, - виводив він звідси висновок, - що скільки-небудь планомірно, суспільно доцільно використати ці сили неможливо без примусового тиску" Цю ідею підтримував і В.І.Ленін, але водночас він зауважував, що одним насильством неможливо змусити працювати цілу верству, до насильства потрібно додали організованість, дисципліну і моральну перевагу пролетаріату. Він же пропонував "старий", "буржуазний", за його визначенням, шлях залучення найбільш кваліфікованої інтелігенції - за високу /порівняно з робітниками/ плату.

Однак і такі підходи давалися досить важко. Серед великої частини робітників, господарників, профспілкових та партійних працівників ще жило переконання, що "специ" - це ворожий прошарок. У перші роки непу досить поширеним було таке явище, як "спецеїдство" - цькування спеціалістів, підозрілість до них. Траплялися сутички інженерів з робітниками і навіть убивства. Із "спецеїдством" як з досить поширеним явищем велася боротьба в пресі, однак, здебільшого вона мала формально-декларативний характер.

На початку відбудовного періоду інтелігенція чи в силу матеріальної зацікавленості /а найбільш кваліфіковані спеціалісти були поставлені в дещо привілейоване становище/, чи керуючись іншими почуттями, перейшла до професійного співробітництва з Радянською владою. Впровадження непу викликало погравлення не тільки в сфері економічного, а й політичного життя, було із зацікавленістю зустрінуте значною частиною інтелігенції. Рештки політичних опонентів з її рядів було вислано за межі країни у 1922 р. /більш як 200 чоловік,

1. Ленинский сборник.-Т.ХІ. - С.391, 392.

2. Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів. - Т.38. - С.53.

не згодних з новою владою/ та залякані показовими політичними процесами над есерами /1921-1922 рр./. В середовищі старої інтелігенції, що залишалася в країні, зароджувалася впевненість, що лояльні її верстви можуть розраховувати і на дозволу в рамках диктатури пролетаріату суспільно-політичну діяльність. Втіленням у життя цих сподівань стало створення численних громадських організацій: профспілок працівників освіти і культури /Робітос/, медичних працівників /Медсанпраця/, інженерно-технічних секцій у галузевих профспілках, секцій наукових працівників у Робітосі, наукових товариств різного профілю тощо. Всі вони брали досить активну участь у громадському житті, відгукувалися на події міжнародного і внутрішнього життя. В резолюції ХІУ з'їзду партії /грудень 1925 р./ відзначалося, що "радянський службовець /вчитель, лікар, інженер, агроном і т.д./ за своїми прагненнями і настроями починає ставати радянським по суті"¹.

Однак значна частина старої інтелігенції /найбільш кваліфіковані спеціалісти і науковці/ залишалася поза межами підтримуваних Радянською владою громадських організацій і дотримувалася принципу невтручання в суспільно-політичне життя, проголошуючи свій нейтралізм. В атмосфері суцільної політизації громадського життя, що утверджувалася в країні, така позиція з часом мала увійти у суперечність з офіційними постановами, стати одіозною і, навіть, небезпечною для її прихильників. Ситуація починала складатися таким чином, що простої участі у перетвореннях було недостатньо, її потрібно було підтверджувати всілякими політичними лозунгами, ініціативами та заходами. До того ж, загострювалася боротьба всередині самої партії, учасники якої дедалі більше вдавалися до політичних взаємозвинувачень. Політичний нейтралізм вже неможливо було зберегти. І серед самої інтелігенції з'явилася чимало людей, які чи щиро, чи на догоду лозунгам дня, висловлювали думки, що активізація участі в суспільно-політичному житті /в розумінні того часу/ буде сприяти успішному будівництву нового суспільства, процвітанню країни та її громадян.

У партії і суспільстві визрівало переконання, що докорінних успіхів у соціалістичному будівництві можна досягти шляхом саме форсованих методів. Ці настрої поширювалися не тільки на галузь економіки, а й на ідеологію. Зокрема, вважалося, що змінити світогляд старої інтелігенції і перевиховати її, в дусі марксизму також можна

1. ШРС в резолюціях ... К., 1979. - Т.3. - С.265.

в "історично стислий строк". Все це привело до виникнення ідеї про створення під керівництвом партії громадської організації інтелігенції "на ідейній основі". І основу цієї організації мали скласти саме найбільш кваліфіковані спеціалісти та науковці старої школи, тобто висувалася своєрідна антитеза політичному нейтралізму, що розглядався вже як "прояв буржуазної ідеології".

У день відкриття ювілейної сесії ЦВК СРСР, присвяченої десяти роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, в центральних газетах було надруковано "Декларацію ініціативної групи товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву". В ній, зокрема, підкреслювалося: "Основною керівною ідеєю, яка об'єднує нас, є усвідомлення, що в класовому суспільстві науково-технічні діячі не можуть лишатися політично нейтральними. Беручи участь у практичному повсякденному будівництві соціалізму, поділяючи принципи Радянської влади і глибоко співчуючи всім її починанням, ми, що нижче підписалися, дійшли переконання, що в даний час необхідно об'єднати науково-технічні сили на певній ідейній основі ... Основною метою нашого товариства, зважаючи на те, є об'єднання і організація соціалістично мислячих діячів науки країни" Під цією заявою підписалися відомі діячі вітчизняної науки і техніки: патологоанатом О.І.Абрикосов, гідробудівник І.Г.Александров, мікробіолог М.Ф.Гамалія, біолог М.М.Завадовський, біохіміки О.М.Бах, Б.І.Збарський, О.І.Опарін, О.В.Палладій, основоположник експериментальної біології в Росії та СРСР М.К.Кольцов, фізико-хімік М.С.Курнаков, вчений у галузі гірничої справи О.Л.Сочинський.

На Україні ініціатором створення нової організації інтелігенції стало Харківське наукове товариство. Наприкінці жовтня 1927 р. ініціативна група обговорювала статут нової організації. За ініціативою вчених республіки вона створювалася як асоціація місцевих товариств і дістала назву Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву /ВАРНІТСО/. В лютому 1928 р. статут був затверджений Раднаркомом СРСР і дістав чинність на території усієї країни.

Згідно із Статутом членами організації могли бути діячі науки, техніки, медицини, культури, які на основі ідейних переконань брали участь у соціалістичному будівництві. У статуті асоціації

вказувалося, що для її членів в обов'язковим "безпосередній контакт з партією, повна солідаризація з нею і прийняття її директив в основних завданнях науково-громадського життя". Таким чином, позапартійна інтелігенція, що входила до організації, мала бути безумовним виконавцем будь-якого партійного рішення і давала своєрідну клятву вірності партії. Важко визначити, що саме підштовхувало засновників асоціації до такої надлояльності. Можливо, що проект статуту редагувався в Культпропі ЦК ВКП/б/. Можливо, засновники асоціації щиро сподівалися, що така безоглядна відданість ідеї справді допоможе новому будівництву. Однак звертав на себе увагу надто велика готовність підпорядкувати себе повністю партійним рішенням, що включало будь-яку самостійність думок, нарешті, можливість незгоди. Це була відмова від традицій вітчизняної інтелігенції, яка завжди славилася незалежністю думки, почуттям власної гідності. Можна припустити, що завдання промислової реконструкції країни, які висувалися від імені партії, справді справили велике емоційне враження на частину старої інтелігенції і спонукали її до таких декларацій.

Для вступу до асоціації потрібна була рекомендація двох її членів. На чолі організації стояло Центральне бюро, на місцях засновувалися відділи. Робота проводилася по секціях відповідно до профілю спеціалістів: індустріальній, сільськогосподарській, охорони здоров'я, науково-педагогічній і т.д.

У березні 1920 р. було організаційно оформлене Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву /УТОРНІТСО/. Воно увійшло до ВАРНІТСО на правах колективного члена. Організаторами і першими членами товариства були відомі вчені О.В.Палладій, О.Н.Соколовський, М.І.Яворський, Д. І. Багалій, М.П.Барабашов, Л.В.Писаржевський, М.М.Пакух, П.М.Супруненко, Д.О.Граве, К.К.Семінський, Б.Л.Ніколаї, Л.В.Громашевський, В.Н.Маковський, С.С.Герчиков, Є.В.Оппоков.[^]

У прийнятому того ж року статуті підкреслювалося, що основним завданням УТОРНІТСО в "об'єднання всіх робітників науки і техніки, народного господарства і культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань Жовтневої революції для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР". Для досягнення цієї мети товариство зобов'яз-

1. Зак Л.М.Создание и деятельность ВАРНИТСО в 1927 - 19[^]2 годах // История СССР.-1959. - » б. - С.57.

2. ЦДА ІІГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.14, ярк.І.

3. ВАРНИТСО. - 1929. - Ш 3. - С.5,16.

зувалося вивчати і розробляти проблеми, пов'язані з соціалістичним будівництвом, зокрема, питання розвитку продуктивних сил, господарського та культурного будівництва, в також допомагати в підготовці молодих спеціалістів для науки і техніки, організовувати лекції і доповіді з різних наукових та технічних питань. На відміну від загальносоюзного, статут УТОРНІТСО трактував членство в організації ширше. Зокрема, в ньому вказувалося, що членами товариства можуть бути "діячі науки, техніки, народного господарства та культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань революції, активно допомагають соціалістичному будівництву"

Отже, українське товариство вимагало від своїх членів насамперед свідомої виробничої діяльності на користь соціалізму. Про участь у політичному вихованні, про нетерпимість до інтелігентів, що не засвоїли чи не сприйняли ідей соціалізму, у його статуті не йшлося*.

Популярність ВАРНІТСО, як в цілому по країні, так і на Україні, зростала повільно. Яскраво виявлений політичний характер організації, її підпорядкованість партійним органам /культурно-пропагандистському відділу ЦК/, відсутність будь-якої боротьби думок відштовхували від нього багатьох старих спеціалістів, що сумлінно працювали, але не хотіли "втручатися в політику". Поряд з тими, хто з ентузіазмом сприйняв ідею організації, було чимало таких, хто сумнівався в здатності ВАРНІТСО згуртувати інтелігенцію на ґрунті участі в соціалістичному будівництві. В листі відомому медику Б.І.Збарському /член ЦВ ВАРНІТСО/ голова УТОРНІТСО О.В.Палладін так характеризував ці настрої: "У ряду осіб в розмові прохоплювалися сумніви, чи не внесе це розколу в середовище наукових працівників, не відштовхне другу половину, чи не поставить це нашу групу в ізольоване становище з ворожим ставленням з боку інших як до привілейованої групи, чи не створиться в цій групі свого верховенства"². Найбільш далекоглядні вчені в приватних розмовах з організаторами асоціації виказували своє недовір'я офіційним особам, що заклинали їх до вступу в організацію, посиляючись на нещирість авансів до старої інтелігенції. Про це свідчить лист одного з організаторів асоціації на Україні: "В більшості випадків я зустрічався з явним скептицизмом, із значною мірою сумнівів щодо того, чи

1. ВАРНІТСОУ - 1929. - № 3. - С.5,16.

* До речі, в попередні роки в історичній літературі ВАРНІТСО оцінювалася виключно з позицій беззаперечного схвалення:

"ВАРНІТСО була політичною, бойовою організацією, що проводила систематичну, щучу і принципову боротьбу з консерватизмом в науковому середовищі та залучала кращу частину інтелігенції в соціалістичне будівництво" /Федюкин СЛ. Партия и интеллигенция. - М., 1983. - С.110/.

2 ЦДАНГ СРСР, ф.4394, он.І, спр.І, арк.79.

справді в умовах сучасного життя можливе існування передбаченого угруповання. Багато з тих, з ким я розмовляв, вважають, що бази для щирої критики немає. Вважають також, що навіть існуюча вже самодіяльність, щира і спрямована в найкращому напрямку - може бути припинена в кожний момент. Друге, на що вказували, - це на проблему особистої безпеки /в широкому розумінні цього слова/. З точки зору ряду колег органи влади не завжди достатньо вірно оцінюють характер і якість громадських виступів і той бік діяльності, що передбачається статутом товариства, може дати особливо багато підстав для неправильної оцінки ..."

Ставлення до ВАРНІТСО в партійних колах також було неоднозначним. Ідею створення організації з політико-виховними функціями підтримали такі різні за переконаннями люди, як М.І.Бухарін, А.В.Луначарський, А.Я.Вишинський, В.М.Молотов. Ряд партійних працівників поставився до цієї ідеї скептично, а то й різко негативно, вважаючи що створиться замкнута організація, яка буде варитися у власному соку і викличе неприязне ставлення з боку інтелігенції, що не увійшла до неї². Останні певною мірою мали рацію. Протягом першого року існування до ВАРНІТСО було прийнято 550 висококваліфікованих спеціалістів і науковців. В українському товаристві налічувалося 150 членів, більш як половина з них працювала у Києві та Харкові.

У квітні 1928 р. в Москві відбулася перша Всесоюзна конференція ВАРНІТСО, яка підбила підсумки роботи ініціативної групи. В ній узяли участь 170 делегатів з 22 міст країни, в тому числі 8 Києва, Харкові. Одеси, Кам"янця-Подільського. На конференції було обрано центральне бюро асоціації, до якого увійшли І.Г.Александров, Б.І.Збарський, Б.А.Келлер, О.І.Опарін, О.В.Палладій. Головою товариства обрали академіка О.М.Баха. Були заслухані доповіді та визначені основні напрями роботи науково-технічної, індустріально-промислової, сільськогосподарської та медичної секцій. Учасники конференції прийняли звернення "До працівників науки і техніки всіх країн і народів", у якому, зокрема, відзначалося: "В знаменний період мирного господарювання і культурного розвитку інтелігенція не повинна бути нейтральною, а має брати активну участь у справі планування і здійснення капітального будівництва усієї промисловості країни"³.

1. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.1, спр.1, арк.55.

2. Там же, арк.80.

3. Там же, спр.14, арк.1.

Перша ж конференція асоціації продемонструвала готовність її членів "не бути нейтральними". На форумі було прийнято резолюцію з приводу "шахтинської справи" - сфальсифікованого ДПУ судового процесу над групою спеціалістів Донбасу. Вона була переповнена гнівними епітетами на адресу підсудних і виказувала лояльність її авторів до організаторів процесу. Вже в цьому намітилися найближчі перспективи розвитку політичного обличчя асоціації.

Все ж для початкового періоду діяльності ВАРНІТСО були характерні спроби налагодити справді суспільно-корисну діяльність її членів. Наприклад, відділення УТОРНІТСО проводили обговорення директив першого п'ятирічного плану. Як й інші організації інтелігенції, асоціація намагалася підпорядкувати свою діяльність завданням, що стояли перед країною. Відповідні зміни було внесено до планів роботи секцій. Широке обговорення завдань п'ятирічки провели індустріально-технічна і сільськогосподарська секції Харківського відділення УТОРНІТСО. Конкретні пропозиції щодо розвитку промисловості й зернового господарства в республіці, а також форм участі членів УТОРНІТСО в їх реалізації було включено до планів роботи секцій. Зрозуміло, що всі ці заходи мали здебільшого декларативний характер.

Розгорталася, хоч і повільно, робота УТОРНІТСО з пропаганди науково-технічних і медичних знань. Індустріально-технічна секція товариства в республіканській газеті "Вісті" вела щотижневу рубрику "Наука і техніка", а медична секція - рубрику "Охорона здоров'я", які користувалися значною популярністю.

Досить активно підтримали ВАРНІТСО і УТОРНІТСО ідею про розгортання в країні масового соціалістичного змагання і ударництва. Центральне Бюро ВАРНІТСО закликала вчених, інженерів і техніків підтримати почин робітників і включитися в змагання. У грудні 1929 р. на першому Всесоюзному з'їзді ударних бригад голова ЦБ ВАРНІТСО О.М.Бах оголосив про створення першої ударної науково-технічної бригади вчених, до якої увійшло 120 спеціалістів у галузі науки і техніки. До програми роботи бригади входили лекційна пропаганда, допомога у підвищенні кваліфікації і активізації технічної творчості робітників та спеціалістів, участь у підготовці інженерно-технічних кадрів. Члени першої науково-технічної ударної бригади ВАРНІТСО закликали всіх наукових й інженерно-технічних працівників наслідувати їхній приклад, організовувати на місцях такі ж бригади і активно включатися у соцзмагання"¹.

1. ВАРНІТСО. - 1929. - № 10/11. - С.27.

Більшість старої інтелігенції, і насамперед технічна, поставилася до ідеї виробничого змагання скептично, вважаючи його штучним заходом. Крім того, значна частина "спеців" була налякана "шахтинською справою" та "боротьбою із шкідництвом" не виявляла інтересу до виробничих експериментів. Дещо активізувалася участь спеціалістів у соціалістичному змаганні тільки з 1931 р., тобто після остаточного розгрому "шкідників" з числа "старих спеців" в особі "Промпартії" /1930 р./ . По цьому сфальсифікованому "процесу" - близнюку "шахтинської справи" - було притягнуто близько 2 тис. спеціалістів по всій країні"/

Взагалі новостворена організація одразу ж зіткнулася із своєрідним "дефіцитом діяльності". Справді, за деклараціями та організаційними зрушеннями слід було чекати конкретних дій, але всі "ділянки" вже були "розібрані". Господарська та культурно-освітня робота проводилася інженерно-технічними секціями профспілок, які були набагато численнішими. Науково-дослідницька діяльність була "парафією" наукових товариств та наукових інженерно-технічних товариств. Залишалася досить небезпечна і сповнена випадковостей справа "політичного перевиховання" старої інтелігенції,

Просте розгорнути і реалізувати намічені плани навіть у цій галузі ВАРНІТСО в повному масштабі не вдалося. Наприкінці 20-х років у країні дуже ускладнилася економічна і політична обстановка. В партії точилася гостра дискусія навколо шляхів і методів соціалістичного будівництва. В боротьбі проти так званої "правої опозиції" перемогла сталінська лінія. Це був рішучий крок у бік від лєнінських принципів соціалістичного будівництва. У країні і в партії надовго запанував сталінізм.

У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці, згорнуто приватну торгівлю, націоналізовано рештки дрібних підприємств. Того ж року розпочалася суцільна примусова колективізація. Здійснювалася вона швидко, із застосуванням репресивних заходів до селянства. Перекручення в економічній і соціальній політиці призвели до погіршення матеріального становища більшості населення і введення нормованого розподілу продовольчих, а потім і промислових товарів.

У такій вкрай напруженій обстановці, що вимагала якихось дій і пояснень, досить "природною" і "своєчасною" стала висунута Сталіним ще в липні 1928 р., теза про загострення класової боротьби

1. Огонек. - 1989. - » 12. - С.29.

всередині країни. Відтоді все - від прорахунків і перекручень у політиці до проривів і невдач на підприємствах - пояснювалося зростаючим опором експлуататорських класів і буржуазної інтелігенції, яка становила найбільш кваліфіковану частину радянської інтелігенції. Сталін визначив і форми такого опору - "шкідництво", а також "шпигунство" на користь зарубіжних країн та колишніх власників підприємств. У 1928 р. "шахтинська оправа" відкрила цілу серію політичних процесів проти інтелігенції старої школи. Серед них були і показові, зокрема, справа "Промпартії" в Москві і "Спілки визволення України" у Харкові /1930 р./, і такі, що пройшли майже непомітно, як слідство над "Трудовою селянською партією" в Москві /процесу не було/ і суди над шкідниками сільського і лісового господарства на Україні /1930 р./.

"Боротьба проти шкідників" та їх переслідування набули розмірів масового психозу. "Шкідників" було знайдено в нафтовій і вугільній промисловості, на транспорті, в харчовій промисловості, серед золотошукачів, у кооперації, в хімічній, авіаційній, військовій та легкій промисловості. Надмірне форсування темпів індустріалізації призводило до постійних виробничих зривів, невдач, невиконань завищених планів. Всі ці недоліки і недоробки пояснювалися, як правило, "шкідництвом" старої інтелігенції.

У червні 1931 р. Сталін, ніби підсумовуючи розправу над старою інтелігенцією, визнав, що в період "розпаду шкідництва" політика щодо старої інтелігенції полягала в її розгромі та що шкідники є і будуть, доки існує капіталістичне оточення¹. Поняття "шкідництво" вийшло за межі виробничої сфери і поширилося на ідеологію, науку, культуру і т.д. Все це посилювало знервованість у середовищі інтелігенції, ставило її в становище "третього зайвого" в декларованій схемі "робітничий клас - трудове селянство".

Загострення Установки в країні дуже негативно позначилося на ВАРНІТСО. Ця організація, що дібрала в своїх рядах висококваліфікованих і авторитетних спеціалістів і прагнула стати помічником партії, стала дуже зручною мішенню для цькувань і репресій. У 1930 р. з УТОРНІТСО було виключено одного з її засновників - історика, академіка М.І.Яворського, звинуваченого в протягуванні "ворожої ідеології". Вченого було також виключено з партії і згодом репресовано.

¹ Сталін Й.В. Нова обстановка - нові завдання господарського будівництва // Зібр. тв. - Т.13. - С.73.

У 1931 р. почалася поголовна чистка рядів ВАРНІТСО. Наслідком цієї акції було виключення з товариства значної кількості його членів, звинувачених ДПУ в шкідництві або шпигунстві.

Наслідки чистки і репресій були катастрофічними: зі складу президії УТОРНІТСО вибули його перші керівники - секретар В.Мазуренко, професор А.І.Попов, інженер В.І.Баланін /керівник Українського науково-дослідного Інституту силікатів/, інженер М.Ф.Чечель /співробітник промислової секції Держплану УРСР/ та інші відомі спеціалісти і науковці. Склад президії товариства скоротився більш як удвічі. Найчисленніше відділення - харківське - скоротилося на 29 чол. /41,456 складу/. Після процесу "Спілки визволення України" припинило існування київське відділення товариства. Розпалося одеське відділення. Через відсутність необхідного числа членів так і не розгорнулася робота УТОРНІТСО на Дніпрогесі.

Досить влучно було охарактеризовано стан товариства у висновку однієї з комісій, що проводила чистку /її очолював О.В.Палладін/: "Зростання організації в результаті чистки і підвищення до ВАРНІТСО інтересу громадськості не спостерігалось" *². Протягом першого півріччя 1931 р. /до чистки/ в УТОРНІТСО було прийнято 22 чол., а в другому /після чистки/ - лише 1 чол.³

У жовтні 1931 р. практично припинило свою діяльність знекровлене чисткою і репресіями Центральне бюро УТОРНІТСО. Було спішно створене тимчасове бюро. Однак воно також практично лишалося бездіяльним, тому що на місцях всі організації були паралізовані через відсутність кадрів. Та керівництво республіки вважало, що організація ще існує. 28 жовтня відділ культури і пропаганди ЦК КП/б/У направив до ЦБ ВОРНІТСО директивного листа з вимогами "максимально розгорнути" роботу товариства⁴. Незважаючи ні на що, бюрократична машина працювала, з'являлися директивні листи і давалися відповіді на них. Однак товариство фактично припинило своє існування. Тривали арешти. В надрах ДПУ йшло слідство у справі "Українського національного центру", "причетними" до якого "виявилися" і члени УТОРНІТСО*.

1. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.455, арк.44,44 ЗВ.

2. Там же.

3. Підраховано за: Фронт науки і техніки.-1931.- № 1/2.-С.94; № 7/8. - С. 146.

4. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.457, арк.1-2.

* У цій "справі" було засуджено 50 чол., серед них - М.І.Яворського, М.Ф.Чечеля, М.С.Грушевського, Г.Коссака та ін. У січні 1989 р. всіх "членів УНЦ" реабілітовано.

До 1933 р. відділення товариства припинили існування в Дніпропетровську і Полтаві. А тим часом з ЦБ ВАРНІТСО йшли вимоги надіслати звіт про роботу... Рік у рік відкладалося скликання конференції, тому що в організації не було ні стабільного складу, ні постійно діючого керівництва.

Члени ВАРНІТСО, що уціліли від репресій, об'єдналися під гаслом "політичного розмежування спеціалістів" і включилися в політичні викриття і пошуки "шкідників". Товариство швидко перетворилося в політичного наглядача над інтелігенцією. Однією з перших серед громадських організацій вона з украї лівачьких позицій оголосила боротьбу проти політичного нейтралізму і аполітичності старої інтелігенції.

В друкованому органі ВАРНІТСО - журналі "Фронт науки и техники" публікувалися, як правило, тільки "викривальні" статті про "шкідництво" старої інтелігенції, про необхідність якнайшвидшого її "порекування". В прагненні продемонструвати свою готовність до "перекування" деякі члени асоціації переходили навіть офіційно дозволені межі. На одній з нарад працівників охорони здоров'я в 1930 р. член Центрального бюро ВАРНІТСО Б.І.Збарський запропонував викликати на змагання ДПУ ... у справі викриття шкідництва серед інтелігенції! Професор Коровий, який назвав цей заклик "крилатим", розвивав його далі: "Завдання ВАРНІТСО тут - не в затавруванні шкідництва ..., а в попередженні і сигналізації шкідництв, що назрівають"¹. Донос становився, таким чином, предметом змагання, підносився до розряду громадянської добрести. Щоб надати "сигналізаторству" зовні хоча б вигляду громадської роботи, ЦБ настійливо рекомендувало місцевим відділенням встановлювати зв'язки з органами Робітниче-селянської інспекції. Зокрема, в 1930 р, УТОРНІТСО направило на роботу в органі РСІ 8 членів своєї організації².

На думку керівництва асоціації, вона мала перейти до нових фори діяльності: "боротьби за розшарування інтелігенції", "боротьби проти її "правого і контрреволюційного прошарку", взагалі боротьби як самоцілі. А для цього потрібно було "доценту зжити інтелігентську розхитаність і м'якотілість, впровадити залізну дисципліну членів Асоціації, ... відібрати справді міцний, ідеологічно витриманий ударний кістяк нової асоціації".

1. Фронт науки и техники. - 1930. - № 10/11. - С11.

2. Там же.- № 6. - С.97.

3. Мослов С.И. ВАРНИТСО - на новые рельсы //ВАРНИТСО.- 1931. -№ I.

Проявлялися лівацько-нігілістичні настрої щодо інших громадських організацій, зокрема, профспілок. Керівники асоціації звернулися з відкритим листом до ВЦРПС, в якому вимагали ліквідувати інженерно-технічні секції, секції наукових працівників, профспілку "Медсанпраця" і передати їхні функції ВАРНІТСО.

На початку 30-х років ЦБ ВАРНІТСО разом з керівництвом секції наукових співробітників профспілки робітників освіти очолило реорганізацію роботи наукових товариств під гаслом "Підпорядкувати всю діяльність наукових товариств завданням і практиці соціалістичного будівництва". Ця реорганізація на практиці вилилася в повсюдне штучне насадження принципу партійності, гіперідеологізацію усіх галузей науки, заперечення загальнолюдських цінностей, ідеологічний контроль над ученими та їхніми ідеями.

У березні 1932 р. керівництво ВАРНІТСО мало всі підстави доповідати відділу культурно-пропагандистської роботи ЦК ІШ/б/: "Діяльність ВАРНІТСО була спрямована на рішучу боротьбу з ворожими марксизму і лєнінізму ідеологіями і теоріями шляхом суворої критики і викриття їх контрреволюційної суті і на боротьбу з ухилами від генеральної лінії партії"²

У 1932 р. УТОРНІТСО, знекровлена репресіями, подала певні ознаки життя. Було нарешті проведено першу Всеукраїнську конференцію асоціації, яка мала відбутися ще в 1926 р. Товариство було перейменовано в ВУТОРНІТСО. Були намічені плани реорганізації його діяльності. Однак в рішити намічені завдання товариство не змогло.

В 1933 р. на Україні внаслідок сталінської політики "колективізації" сільського господарства лютував жорстокий голод. Загибло мільйони людей. Знову почалися пошуки "шкідників". Цього разу ними були оголошені працівники земельних органів, МТС, агрономи, спеціалісти сільськогосподарського виробництва. Жахливий епізод трапився в березні 1933 р. 11 березня колегія ОДПУ СРСР розглянула справу працівників земельних органів України, Північного Кавказу і Білорусії, звинувачених у "контрреволюційній шкідницькій роботі". На розгляд справи вистачило одного дня: вже 12 березня "Вісті" повідомляли, що вирок виконано: 35 чоловік - розстріляно, 22 - засуджено до 10 років ув'язнення, 18 - до 8³.

1. Зак Л.М. Назв, праця. - С.99.

2. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.1, спр.67, арк.42.

3. Вісті. - 1933. - 12 березня.

Все це збіглося з кампанією боротьби проти "буржуазного націоналізму" і політичними процесами проти інтелігенції, які, проте, не мали такого широкого розголосу, як попередні. Реакція ВУТОРНІТСО ті ці події не потребує коментарів: внаслідок нової чистки з організації були виключені і арештовані ДПУ за "буржуазно-націоналістичну і шпигунську діяльність" професори агроном О.О.Яната, географ С.Д.Рудницький та інші¹. В цей же час /у розпал голоду/ республіканське бюро Асоціації розгорнуло кампанію "викриття шкідницьких теорій у питанні боротьби проти мілкої оранки і шкідників"². "Відділення і колективи ВАРНІТСО, - повідомляла журнальна хроніка, - повинні посилити пильність і вимагати її від кожного члена асоціації, в той же час викривати класового ворога та попереджувати його контрреволюційні махінації"³. Ці лозунги було висунуто під час масових репресій серед інтелігенції України. Був ущент розгромлений апарат Наркомосу як "кубло націоналістів" Тільки з науково-дослідних установ цього наркомату та з університетів було "вичищено" 268 чол., з них -170 - як "націоналістів"⁴.

Внаслідок цього в 1933 р. більшість відділень ВУТОРНІТСО на місцях не виявляла ознак життя: працювати було нікому і ні з ким. Відсутні й дані про точний склад асоціації. За списком, що зберігся в архіві, налічувалося 305 її членів на всю Україну /до нової чистки/; перереєстрація, проведена в 1934 р., за визначенням відповідального секретаря ЦБ О.Н.Бахмутова, "привела до значного скорочення облікового складу Асоціації"⁵. Бригада ЦБ ВАРНІТСО, що в квітні 1934 р. обстежувала роботу українських відділень, зробила висновок, що "до 1933 р. фактично як діюча авторитетна і працююча організація не існувала"⁶.

У 1934 р. спостерігався чи не останній сплеск активності ВУТОРНІТСО. Згадана бригада ЦБ так характеризувала українська това-

1. ЦЦАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.457, арк.20.

2. Фронт науки и техники. - 1933. - № 10-11.-С.154.

3. Там же. - С.П4.

4. На фронті культури. - К., 1935. - С.15.

5. ЦЦАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.462, арк.58.

6. Там же, опр. 460, арк..2.

риство в звіті на даний момент: "Політичний стан організації, що об'єднує найбільш кваліфіковану групу науково-технічної інтелігенції, здоровий, основна маса бере активну участь у соціалістичному будівництві"¹. Саме цей "політично здоровий" і вкрай заляканий залишок товариства практично з нуля почав налагоджувати діяльність асоціації на Україні. Дещо змінився і характер діяльності асоціації. Вона позбулася крайньої войовничості і прагнула спрямувати свої зусилля в напрямі конкретної народногосподарської і політико-освітньої роботи. В цей час ВУТОРНІТСО об'єднувало чи не найбільшу за своє існування кількість членів - близько 600 чол., у тому числі в Харкові - 354, Донбасі - 103, Кам"янці-Подільському - 41, Києві - 34 чол. Відновили роботу відділення в Дніпропетровську, Одесі, Вінниці та Луганську.

Ще на початку 30-х років при ВУТОРНІТСО був створений марксистсько-ленінський університет у Харкові. Він став центром ідеологічного виховання членів товариства. Ректором університету став член Політбюро ЦК КП/б/У К.Сухомлин. Згодом марксистсько-ленінські університети почали діяти в Києві, та Одесі, а в багатьох містах розгорнули роботу марксистсько-ленінські курси для спеціалістів і науковців. "Політвиховання" стало однією з основних галузей діяльності ВУТОРНІТСО в середині 30-х років. Проте заклади політосвіти постійно відчували брак кваліфікованих лекторських кадрів, особливо після шквалу репресій, якому були піддані вчені-суспільствознавці. Для читання лекцій з філософії до Харкова запрошувалися "визначні" філософи з центру, зокрема, Г.Ф.Александров, М.Б.Мітін та інші³. Самий перелік лекторів дає певне уявлення про спрямованість політичної освіти в університеті. Марксистсько-ленінська теорія викладалася в спрощеному, препарованому і, вихолощеному вигляді, пристосовувалася для обґрунтування сталінщини.

При сприянні ВУТОРНІТСО на Україні було створено також 5 університетів культури для вчених і творчих працівників. Це були своєрідні клуби інтелігенції, які не тільки задовольняли її культурні запити, а й вели культурно-освітню роботу серед населення /до речі, досить мляву/⁴. Дещо робила асоціація і в галузі науково-технічної

1. ЦДАНГ СРСР, спр. 460, арк.2.

2. Там же, ф.4394, оп.І, спр.89, арк.69.

3. Там же, спр. 112, арк.25, 189.

4. Там же, спр. 459, арк.2; спр. 122, арк.25,189.

пропаганди, подання технічної допомоги підприємствам республіки. В 1934 р., наприклад, секції ВУТОРНІТСО в Донбасі консультували спеціалістів з питань механізації видобутку вугілля, раціонального розподілу заводського транспорту. Члени сільськогосподарської секції брали участь у створенні хат-лабораторій, в озелененні міст, медичної - в санітарно-епідеміологічному обстеженні міст і селищ Донбасу. Взагалі ж ВУТОРНІТСО займалася справами, які не передбачалися її "войовничою" програмою. Прагнучи будь-що довести свою лояльність і виправдати своє існування, організація старанно відгукувалася на всі починання, що виникали в країні: включалася в стахановський рух, в розповсюдження позик, роботу ТСАВІАХІМУ і т.п.

Ставало дедалі очевиднішим, що асоціація вичерпала свої сили в "полюванні за відьмами" і дублює інші громадські організації інтелігенції. Свою незавидну роль вона виконала і вже не була потрібна сталінській політичній системі. У другій половині 30-х років її назва зникає з газетних і журнальних сторінок. Асоціація припинила своє існування.

Не буде перебільшенням сказати, що трагедія ВАРНІТСО-ВУТОРНІТСО була трагедією всієї радянської інтелігенції в 30-ті роки. Політичні лозунги асоціації перетворилися в політичні спекуляції. Лояльність, співчуття ідеям соціалізму означали лояльність до сталінізму. Ейфористичні настрої засновників асоціації дуже швидко трансформувалися в нетерпимість, підозріливість, плазування перед сталінською репресивною машиною. Товариство почало виконувати функції ідеологічного цербера та політичного виказувача. З цього боку її навіть важко називати організацією інтелігенції. Вона ж перша і стала жертвою організованих за її участю репресій і переслідувань інтелігенції. Практично асоціація знищила сама себе. Вона стала співучасницею дегуманізації культури і науки, процесу, в ході якого інтелігенція втрачала такі риси, як незалежність думки, співчутливість, честь, гідність.

Історія існування ВАРНІТСО-ВУТОРНІТСО - це гіркий і тяжкий досвід суворе застереження від самогубного політичного екстремізму і кон'юнктурності, від сліпого слідування ідеологічним догматам, від забуття загальнолюдських цінностей.

1. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.76, арк.113.